

Відгук
офіційного опонента
на кандидатську дисертацію Рудніка Дениса Геннадійовича
“Боярство Південно-Західної Русі XI–XIV ст.”

Тема практично неосяжна. Вона більше надається для докторської, аніж кандидатської дисертації. Безперечно, при оцінці її над рецензентом постійно тяжіє дисертаційне дослідження Л.Войтовича про князівську верству на Русі – тільки воно було ще амбіційнішим і масштабнішим. Студія Д.Рудніка теж настільки багатоаспектна, поліфонічна, що її довелося читати й аналізувати не раз і не два. Не знати, чи варто було затверджувати дисертантові настільки грандіозну тему. Можливо, було би варто обмежити її якимось одним із цілого ряду аспектів. Бо відчувається, що автор буквально захлинається у величезному матеріалі, намагається втиснути матеріал своїх попередніх статей у 10 – максимум 20 сторінок, параграфи якимось аж силоміць наближено до круглої кількості аркушів.

Усякому дисертантові властиво максимально вип'ячувати предмет свого дослідження. Якщо для літописців історія Русі – це передусім історія династії і частково ще історія церкви, то для автора даної дисертації – це передусім історія боярства. Такий погляд має право на існування. Більш того, дивує, що раніше в нашій історіографії не було подібного аналізу – через призму боярства, його позицій та інтересів. Свого часу така можливість була намічена у відомій монографії Б.Рибаківа про боярина-літописця Петра Бориславича, проте подальшого належного розширення дана тема так і не отримала, про що можна тільки шкодувати.

Безперечно, історіографічний огляд (с.20-30) міг би бути набагато масштабнішим. Про боярство писали і пишуть сотні авторів. Дисертантові щасливо вдалося не потонути в цьому безмежжі – завдяки тому, що він оглядає зразу цілі напрямки і школи. Особливу увагу приділено київській історичній школі, що цілком того варта. Також подано історіографію боярства окремо по кожній з земель України-Русі.

У джерелознавчому огляді (с.31-40) автор також намагається конструктивно поєднати свідчення письмових і археологічних джерел, що завжди є однією з головних проблем для історика княжої доби.

Параграф про методологію (с.41-50) традиційно найслабший у кандидатських дисертаціях. Але він є, і це вже добре.

Основна частина дисертації містить справді чимало оригінальних висновків.

Автор переконливо показує, що більша частка боярства була зобов'язана своїм походженням розвитку процесів соціальної стратифікації, що боярство виникло не лише з дружинних елементів, але й мало місцеве походження, існувало ще до створення Київської Русі. Не менш справедливо зазначено, що боярство від самого початку поділялось на велике й молодше. Вказаний поділ перейняли з організації дружини. Київські князі боролись проти племінних князів, намагаючись перетворити їх на велике боярство. Представники молодшої дружини з кінця XII ст. перетворились на дворянство. Різниця між боярами і дворянами полягала в характері землеволодіння (вотчинне і умовне). Протягом тривалого часу склад боярства поповнювався новими елементами, тобто не був замкненим (с.53-66).

Очевидно, говорячи про генезис боярства (перш за все київського, але і в інших землях також) слід було би торкнутися взаємин між боярством і вищим купецтвом, як про це можна судити із цитованих у Повісті временних літ русько-візантійських договорів.

Правильно зазначено, що сила боярства – передусім у його матеріальних, а найбільше земельних статках. Коли спершу головними чинниками забезпечення добробуту боярства були данини, кормління, князівські подарунки, то згодом важливе місце зайняла господарська діяльність у власних вотчинах. Управлінська діяльність та

служба князю завжди зберігали своє значення і давала найбільш яскравим постатям піднятися ще вище, служила своєрідним соціальним ліфтом.

Кожна земля відрізнялась своїми особливостями політичного розвитку, а тому і роль боярства суттєво різнилась. У значній мірі це було пов'язано з особливостями формування як боярського стану, так і зі взаєминами з князівською владою (с.91-92).

У третьому розділі проаналізовано специфіку боярства по чотирьох регіонах України-Русі. Безперечно, цю кількість можна було би значно збільшити. Адже автор сам слушно зауважує, що галицьке і волинське боярства дуже суттєво вирізнялися одне від одного. Окремо можна було би говорити про подільське боярство. Мало свою специфіку сіверське боярство порівняно з власне чернігівським. Взагалі, доба феодального роздроблення подає багатющий матеріал для все глибшої і глибшої диференціації.

Автор вірно констатує, що боярство спричинило укріплення Давньоруської державності. Навіть свідомо модернізуючи термінологію, можна сказати, що до певного часу боярство було керівною і спрямовуючою силою давньоруського суспільства. Але це тільки до пори і до часу. Далі дисертант гарно показує, що боярство відіграло не менш активну роль і у дезінтеграційних процесах, часто провокувало князів, роздмухувало усобиці.

Важливо, що дисертант намагається прослідкувати еволюцію боярства, дати його соціальний портрет у динаміці. За Д. Рудніком, на першому етапі головним було отримання частки данини і князівські подарунки (обмін подарунками), навіть дружинні бенкети. За виконання адміністративних обов'язків бояри отримували кормління. Якщо і мали бояри земельні наділи у відносно ранній період, то прибуток отримували головним чином шляхом мисливства і промислів. Проте в подальшому розвитку феодальних відносин на першій план вийшла господарча діяльність в своїх земельних володіннях за рахунок експлуатації селян і рабів. Хоча боярські верстви різних князівств-земель і виконували практично однакові функції, але між їхнім положенням існувала і різниця. Вона була обумовлена особливостями соціально-економічного і політичного розвитку окремих князівств (с.71-90).

Добре мовиться про специфіку земельного боярства (с.93 і далі). Так, київське було чисельним, займало провідні політичні позиції в стольному місті, часто суттєво впливало на обрання великого київського князя. Свої маєтки воно мало поза містом, але приймало активну участь у політичному житті князівства. Київська і чернігівська боярські верстви мали як місцеве, так і іноземне походження, тобто були строкаті в етнічному плані. З часом до них приєдналися і представники кочових федератів. Київські бояри завдяки своїй службі у стольному місті Київської Русі мали найбільші можливості як для кар'єри, так і для власного збагачення. Могутні і заможні київські бояри приймали активну участь у політичному житті столиці. Вони навіть часто вирішували князівську долю на київському столі. Активність київських бояр підсилювалась при слабких князях.

Натомість, за Д. Рудніком, чернігівське боярство, хоча і мало великі багатства, особливою активністю не відрізнялося. В Чернігівщині князівська влада мала міцні позиції. Однак чернігівські бояри не дуже підтримували агресивну зовнішню політику Ольговичів, проте грали важливу роль у внутрішньому житті. Щодо переяславських бояр, то можна стверджувати, що воєнізований побут, необхідність оборони від натиску степняків значно підсилював князівську владу.

Дисертант доводить, що галицьке й волинське боярство мали різне походження. Перші були великими землевласниками-вотчинниками. Значну роль в їхньому господарстві відігравала експлуатація промислів, особливо соляних. Волинське боярство багато в чому залежало від князівської служби і наділення землями. Тому галицьке боярство брало активну участь у політичному житті князівства, вело запеклу боротьбу з князями за владу, а спроби об'єднання обох князівств приймалися волинськими князями, які спирались на власну дружину.

Зроблено слушний висновок, що хоча князівська влада була дійсно обмежена після монгольської навали, але боярство практично не втратило своїх позицій як в соціально-економічному, так і в політичному житті місцевого населення головним чином завдяки пристосуванню до нових реалій повсякденності, особливо при литовській владі.

Цікавою є спроба дисертанта перекинути місток між до-монгольською Руссю і Великим князівством Литовським, показати, що саме боярство було одним з головних трансляторів соціально-економічних і державно-політичних традицій від одного утворення до іншого.

Погоджуємось, що головними джерелами матеріального забезпечення київських бояр спершу були данини і кормління, як платня за виконання державних посад. Згодом на перше місце вийшла експлуатація вотчин або тимчасових надань. До цього в господарстві бояр переважили здобич хутра, меду і всього, що можна було постачати на продаж. Великі статки київські бояри мали від торгівлі, особливо транзитної. Навіть із підупаданням роль торговельного шляху «із варяг у греки» зростала значущість інших транзитних шляхів.

Дисертант слушно наголошує, що київські бояри вміло балансували між ворогуючими князівськими родами, та при цьому завжди вороже ставились до представників чернігівських династій (Ольговичів і Давидовичів). Зазначимо, що цікаво було би також більш детально проаналізувати ставлення київського боярства до суздальських князів і їхнього оточення (тут найбільш показова доля Юрія Долгорукого, потім перипетії феодальної війни 1194-1196 р.). Не менш цікаве питання про ставлення боярства до своїх галицьких колег – тут дуже показова білина про Дюка Степановича. Взагалі, билинні джерела можна було би використати значно повніше.

Здобувач переконливо твердить, що перехід українських земель під сусідніх монархів спричинив інфільтрацію литовського та польського державницького устрою. Така ситуація характеризувалася активною роздачею земель і урядів з боку литовських та польських володарів наближеним до них боярам. Брак прямих писемних свідчень про наявність боярства в оточенні литовських князів на території Київського князівства дисертант компенсує через актовий матеріал XIII–XV ст. Відбувається еволюція політичної свідомості, що проявилася у ставленні до землі як особистої князівської, а отже і державної власності, тому отримання її боярином свідчило про високий рівень прихильності до князя та накладало васальні зобов'язання з одночасним збереженням привілеїв, подекуди з врахуванням конфесійної приналежності боярина або магната.

Чернігівська земля відіграла значну роль у міжкнязівських взаєминах. Що було обумовлено її значною площею і великою чисельністю населення. Як і в інших землях, чернігівське місцеве боярство складалось із дружинних і місцевих елементів. Винятком було лише його формування в Новгород-Сіверській землі, де спочатку переважав другий. Справді, в етнічному плані місцеве боярство поповнювалось також і представниками тюркських народів, чому є безперечні археологічні докази. Чернігівські бояри мали значні багатства, брали активну участь у торгівлі, в тому числі і транзитній. Однак у політичному житті головну роль відіграла князівська влада, яка постійно лише підсилювалась. Віче не відрізнялось особливою активністю. З кінця XII ст. однією з особливостей краю було порівняльно часте зібрання земельних снемів, на яких вирішувалися не лише династичні проблеми, але і питання внутрішнього устрою землі. Є свідчення, що в таких сменах приймало участь і місцеве боярство. Ольговичі й Давидовичі проводили агресивну зовнішню політику. Проте місцеве чернігівське боярство завжди підтримувало місцевих князів, головним чином, в операціях з оборони власної землі. Значно менш воно підтримувало місцеву династію у військових авантюрах, спрямованих на збільшення своїх володінь (с.128-139).

Переяславське князівство займало прикордонне положення і включало землі полян та сіверян. Сам Переяслав був міцною фортецею, а його населення постійно страждало від нападів усе нових і нових хвиль кочовиків. Спочатку в політичному плані князівство

займало третє місце після Києва і Чернігова, а тому його князь часто згодом ставав великим київським. Такі справи сприяли поліпшенню матеріального становища переяславського боярства, але в зрівнянні з боярськими верствами інших земель воно було самим бідним. Річ у тому, що багато коштів йшли на потребу оборони князівства від нападів кочовиків. Прикордонне географічне розташування князівства обумовлювало постійну воєнну готовність населення, підсилення князівської влади за рахунок покірності боярства. Переяславське боярство намагалось мати відносну самостійність, сприяє ствердженню князя з віддалених земель. Найчастіше це були представники Суздальщини. Напередодні монгольської навали князя в Переяславі не було, а місто очолював єпископ. Монгольська навала практично знищила Переяславщину (с.140-149).

Галицьке боярство мало потужну матеріальну базу, що спиралась на різні чинники. Головним між ними було спадкове володіння великими вотчинами. Також матеріальні статки галицького боярства зростали за рахунок здобичі солі і торгівлі. Хоча князівська служба і не давала особливого прибутку, бояри намагались посісти важливі державні посади, так як це надавало багато можливостей в політичній діяльності землі. На цьому трималося сумнозвісне галицьке боярське свавілля. Д.Руднік формулює, що вся політична історія Галичини наповнена безперервною боротьбою боярства і князівською владою. Успіх у неї був або з одного боку, або з іншого. Все ж утворення Галицько-Волинської держави було корисним як для галицького, так і для волинського боярства. Князі об'єднаної держави наділяли своїх прибічників земельними ділянками і іншими наданнями, завдяки чому вони підтримували свого сюзерена. Оскільки між положенням галицького і волинського боярства існувала суттєва різниця, то їхню історію слід розглядати окремо. Навіть об'єднання обох земель в одну державу не нівелювало цю різницю. Волинське боярство, хоч і мало значну економічну базу, але не відіграло такої ролі, як галицьке через часту зміну династій, а в цілому було лояльним до князівської влади.

Волинські князі мали потужний домен, що постійно поширювався шляхом або купівлі земель, або їх захоплення. Енергійна колонізаційна діяльність не тільки підсилювала князя, але й збагачувала боярство, допомагала звільнитись від частки податків. Слід додати, що об'єднання Галичини й Волині завжди починали волинські князі. Створення такої міцної держави, як Галицько-Волинська, було можливо лише завдяки їхньому опору на волинське боярство. Головну відмінність між галицьким та волинським боярством дисертант вбачає у їхньому походженні. Волинське боярство головним чином походило з представників дружини, які отримували тимчасові земельні наділи. Його матеріальне забезпечення залежало від торгівлі, для розвитку якої мались дуже сприятливі умови. Волинь у силу свого географічного розташування була захищена від половецьких нападів. Справді, на Волинь здійснювали напади ятвяги. У подальшому часі вона опинилась у складі ВКЛ.

Монгольське нашествя не лише принесло важкі матеріальні і людські втрати Україні-Русі, але й деформувало систему державного правління. Політична влада місцевих князів була обмежена, а бояри в основній масі лишилися кормління за виконання посадових обов'язків. Проте, факти свідчать, що бояри зуміли перекласти тягар від податків завойовникам на народні верстви населення.

Переконливо звучить твердження, що на становищі боярства різних регіонів монгольська доба відбилась не однаково. Найбільш постраждало бояри Переяславщини і Чернігівщини. Чимало їх було вимушено переходити до більш небезпечних районів, де засновувались нові князівства. Навіть столицею Чернігівського князівства став Брянськ. Однак різні українські землі мали не однаковий ступень залежності від золотоординських ханів. Найменше це стосувалось Галицько-Волинського князівства, як дуже міцного державного утворення.

Після мирного приєднання українських земель до ВКЛ нова влада лише пристосовувалась до того ладу, що вже існував, практично нічого не змінюючи. Права

міст і боярства підтверджувались великокнязівськими привілеями. Таким чином, можна констатувати, що всі привілеї до статусу української боярської верстви були перенесені з відносин великих литовських князів із білоруським боярством, які були встановлені ще з переходом білоруських верств населення з їхнім включенням до складу ВКЛ.

Отже, дисертація є самостійним дослідженням, ґрунтованим на різнобічному і фаховому аналізі першоджерел. Хай це далеко не останнє слово в історії боярства, тема зовсім не зарита, та й навряд чи коли буде такою, проте розуміння природи давньоруського боярства завдяки цій студії все-таки відчутно поглиблюється.

Серед побажань – було би цікавим більш детально проаналізувати генеалогію, розгалуження і сходження різних боярських родів, їхні перехрещення (шлюбні) із родами князівськими. Особливо розмови заслуговує феномен боярської олігархії, який упродовж вітчизняного середньовіччя не раз виходив на перший план і чи не найбільш яскраво виявився у правлінні Володислава Кормильчича. Оскільки дисертація претендує на комплексність, то варто детальніше мовити і про розтягнутий у часі фінал боярства, про перехід відповідних родів на статус панів-шляхти, магнатів тощо.

Проте це більше побажання на перспективу, аніж зауваження до вже існуючого тексту, котрий має всі ознаки закінченого, ґрунтовного і логічно стрункого дослідження зі своїми провідними темами. Особливо гарне враження справляють додатки – цілком доречні і переконливі.

Дисертація відповідає існуючим вимогам, а її автор заслуговує на присудження ступеню кандидата історичних наук.

Офіційний опонент –
доктор історичних наук,
професор кафедри
античності, середніх віків
та історії України домодерного часу
Ужгородського національного університету

(ФЕДАКА Сергій Дмитрович)

14 лютого 2019 р.